

Dönüş günü - 20 YANVAR

1990-cı il 20 Yanvar günü hər bir azərbaycanlının yaddaşına hopub. Hansı proseslər 20 Yanvara apardı? Bu hadisə necə baş verdi? 20 Yanvar tariximizdə hansı rolu oynadı?

Məlum olduğu kimi, 1990-cı il yanvarın 20-də sovet rəhbərliyi Azərbaycanın paytaxtı Bakıya qoşun yeridərək dinc əhaliyə divan tutmqıla neçə-neçə günahsız insanı amansızlıqla öldürdü. Bu hadisə nə üçün baş verdi? Onun səbəbləri hansılar idi?

Tarixi mənbələr sübut edir ki, Qarabağ bölgəsinin heç bir zaman Ermənistanın tərkibində və erməni kütləsinin təsiri altında olmadığına baxmayaraq, Ermənistan SSR onu ələ keçirmək üçün müxtəlif zamanlarda əsassız iddialar irəli sürüb. 1985-ci ilin martında M.S.Qorbaçov SSRİ rəhbəri seçildikdən sonra bu iddialar daha da artdı. Ermənilər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ələ keçirmək üçün ilk növbədə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevin üzərinə total böhtan dolu hücumla keçidilər. Heydər Əliyev 1987-ci il oktyabrın 21-də keçirilən Sov.İKP MK plenumunda vəzifəsindən azad edildikdən bir neçə gün sonra M.Qorbaçovun iqtisadiyyat məsələləri üzrə müşaviri Abel Aqanbekyanın Parisdə "İnterkontinental" hotelində yerli erməni nümayəndələri qarşısında etdiyi çıxışında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə sovet rəhbərinin razılığını aldığı bildirirdi. Noyabrın 18-də "Humanite" qəzetinin və tezliklə digər xarici ölkələrdəki erməni mətbuatı və radiostansiyalarının başlıca mövzuna çevrilən bu bəyanatın ardınca Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları artdı.

Ermənistan nümayəndələri 1987-ci ilin noyabrında Moskvaya gedərək mərkəzi orqanlar qarşısında əsassız tələblər irəli sürdülər. Elə həmin ayda Ermənistanın Qafan və Meğri rayonlarında azərbaycanlılara edilən hücumlar nəticəsində yüzlərlə soydaşımız qaçqına çevrilərək Azərbaycana gəldi.

Ermənistan nümayəndələri 1988-ci ilin fevralında yenidən Moskvaya gedib sovet orqanları qarşısında tələblərini irəli sürdülər. Bundan az sonra - həmin il fevralın 11-də Xankəndidə mitinqlər və mövcud konstitusiya quruluşu əleyhinə fəaliyyətlər başladı. Bu fəaliyyətlər Ermənistanda və vilayətdə azərbaycanlılara qarşı zorakılıq və hücumlar, bir müddət sonra azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin axını ilə müşayiət olundu. Ermənistandan gəlib Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda təbliğat aparən "Qarabağ" və "Krunk" təşkilatlarının fəalları iki xalq arasında düşmənçilik toxumları səpir, separatçılığı qızışdırırdılar.

Azərbaycan cəmiyyətinin doğurmadığı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistanın Azərbaycanın daxili işlərinə bilavasitə kobud müdaxiləsinin nəticəsi idi. Belə ki, 1980-ci illərin ortalarından etibarən Ermənistanda bir çox müəssisə və kooperativlər yarımleqal şəraitdə odlu silah, partlayıcı maddələr istehsal edərək Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndərir, sovet Ermənistanı rəhbərlərinin himayəsi altında qanunsuz silahlı birləşmələri silah və sursatla, rabitə vasitələri, o cümlədən nəqliyyatla təmin edirdilər.

Münaqişənin başlanmasına SSRİ-də gedən bir sıra daxili amillər təsir etdi. Ətrafındakı erməni xadimlərinin təsiri altında olan M.S.Qorbaçov yenidənqurma, aşkarlıq və demokratikləşdirmə siyasətini həyata keçirə bilmədiyi üçün yerlərdə günahkarlar axtarmağa və onları cəzalandırmağa cəhdlər edirdi.

SSRİ-nin dağılmasında maraqlı olan bəzi Qərb dövlətləri də milli münasibətləri qızışdırırdılar. Sovet İttifaqını demokratik və güclü bir dövlət kimi görməkdə maraqlı olmayan ölkələr Sovet İttifaqını daha tez dağıtmağın yolunun ən zəif həlqə olan milli münasibətlərin kəskinləşdirilməsindən keçdiyini yaxşı bilirdilər.

1988-ci il fevralın 18-də etdiyi çıxışında M.Qorbaçov SSRİ-də milli münasibətlər məsələsinə baxılmasının vacibliyini söylədi. M.Qorbaçovun çıxışı erməniləri daha da ruhlandırtdı. Onlar fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin iclasını keçirdilər. Sovetin tərkibindəki 140 deputatdan 110-u erməni, qalanları isə azərbaycanlılar idi. Azərbaycanlı deputatlar yığıncığa buraxılmadılar. Vilayətin erməni icmasının nümayəndələri DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinə müraciət etmək haqqında qərar qəbul etdilər. Bu, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münasibətləri daha da gərginləşdirdi.

Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmasına başlandı. Azərbaycana ilk qaçqınlar gəlməyə başladı. Qafandan qovulan 70 nəfər fevralın 21-də Azərbaycan KP MK-nın qəbul otağına gələrək Ermənistanda yaşamağın mümkün olmadığını söylədilər. Onları qəbul edən məsul işçilər bu barədə Ermənistan rəhbərliyinə müraciət etməyi məsləhət bildilər.

Sov.İKP MK fevralın 21-də "Dağlıq Qarabağda hadisələr haqqında" qərar qəbul etdi. Vilayətdə yaranmış vəziyyətin siyasi cəhətdən ciddi qiymətləndirildiyi qərar qəbul edildirdi ki, bu regionda milli-ərazi quruluşunun dəyişdirilməsi hərəkətləri və tələbləri Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinin maraqlarına ziddir, millətlərarası münasibətlərə ziyan vurur, məsuliyyətli qərarlar qəbul edilməyə, çətin düzələn nəticələr verə bilər. Qərar bütünlükdə bunların hamısının ekstremist əhval-ruhiyyəli şəxslərin məsuliyyətsiz çağırışlarına yerli partiya və sovet orqanlarının gözləmə mövqeyinin nəticəsi olduğu göstərilirdi. Sov.İKP MK vəziyyəti normallaşdırmaq üçün bütünlükdə məsuliyyəti Azərbaycan və Ermənistan KP MK-nın və şəxsən MK-nın birinci katiblərinin üzərinə qoyur, vilayətin sosial-iqtisadi inkişafına dair tədbirləri işləyib hazırlamaq tapşırırdı.

Fevralın 22-də bu qərarı müzakirə edərək bəyənən Azərbaycan KP MK Bürosu vəziyyəti normallaşdırmaq işini Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinə tapşırırdı. Vilayətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün tədbirləri hazırlayıb Azərbaycan KP MK-ya təqdim etmək göstərişi verildi. Əhali arasında təbliğat işləri aparmaq tövsiyə edildi. Mətbuat, radio və televiziyanın imkanlarından istifadə edərək erməni və Azərbaycan xalqı arasında dostluğun təbliği vacib sayıldı.

Lakin bu qərarlar yerinə yetirilməmiş ilk qan töküldü. Xankəndi-Ağdam şose yolu üstündə yerləşən Əsgəran qəsəbəsi yaxınlığında silahlılar DQMV Xalq Deputatları Sovetinin ayrılma barədə qərarına qarşı etiraz edən dinc azərbaycanlılara fevralın 22-də atəş açdılar. İki azərbaycanlı gənc həlak oldu. Onlar münaqişənin ilk qurbanları idi. Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsinin ilk konkret nəticəsi Əsgəranda iki azərbaycanlının öldürülməsi oldu.

İşdə yol verdiyi nöqsanlara görə Boris Gevorkov fevralın 25-də Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsindən azad edildi. Bu vəzifəyə Vilayət Xalq Deputatları Soveti sədrinin birinci müavini, Vilayət Aqrar-Sənaye Kombinatının sədri Nikolay Poqosyan gətirildi.

Həmin gün Sov.İKP MK baş katibi Mixail Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə müraciət etdi. Bu müraciətdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi tədbirləri barədə Sov.İKP MK qərar qəbul etdi. Azərbaycan KP MK Bürosu fevralın 26-da həmin qərarı bəyəndi. Respublikada əhali arasında geniş iş aparmaq tədbirləri müəyyənləşdirildi.

Bütünlükdə bunlara baxmayaraq, Ermənistan Azərbaycan ərazilərini işğal etmək məqsədi ilə hərbi bazalar yaratmaq üçün əraziyə hərbi birləşmələr, böyük miqdarda silah, sursat göndərməyə, azərbaycanlı əhaliyə qarşı terror hərəkətlərini həyata keçirməyə, onları öldürməyə, evlərini yandıрмаğa və sərhədanı kəndləri atəşə tutmağa başlamışdı. Ermənistan təcavüzkarlığını ört-basdır etmək üçün Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində "erməni xalqı"nın öz müqəddəratını təyin etməsi, ermənilərin hüquqlarının pozulması, sosial-iqtisadi inkişafının geriliyi barədə mülahizələr irəli sürürdü. Lakin bütünlükdə bunların heç bir əsası yox idi. DQMV muxtar qurumlar içərisində sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan ən inkişaf etmişlərindən biri idi.

Bu zaman Ermənistandan azərbaycanlıların qovulması artıq kütləvi hal almışdı. Qaçqınlar Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, xüsusən Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə üz tuturdu. Ermənistandan qovularaq evsiz-eşiksiz qalan və yaşamaq üçün imkanları olmayan insanlar dövlət orqanlarından hüquqlarının qorunmasını tələb edirdilər. Əsgəranda iki nəfər azərbaycanlının öldürülməsi əhalini daha da hiddətləndirmişdi. Onlardan fərqli olaraq ermənilər Azərbaycanda yaşayırdı və işləyirdilər.

Yaranmış gərgin vəziyyətdə 1988-ci il fevralın 26-28-də Sumqayıtda sovet xüsusi xidmət orqanlarının təşkilatı ilə iğtişaş baş verdi. Bununla sovet rəhbərliyi Azərbaycana təzyiq etmək, Ermənistan rəhbərliyi isə azərbaycanlıların və ermənilərin bir yerdə yaşamasının mümkün olmadığını göstərmək istəyirdi.

Azərbaycan hakimiyyətinin vəziyyəti sabitləşdirmək səylərinə baxmayaraq, Ermənistanın kobud müdaxilələrini dayandırmaq mümkün olmurdu. Millətçi əhval-ruhiyyəli şəxslərin Ermənistandan DQMV-nin bir sıra rayonlarına gələrək Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılması üçün yüksək dairələrə müraciət etmək və Ermənistan SSR və DQMV-dən Moskvaya nümayəndələr göndərmək məqsədilə kütləvi imza toplamaq kimi qızıqsıdırıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olurdular.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı müdaxiləsi və iki respublika arasında münaqişə Sov.İKP MK-da 1988-ci il martın 9-da keçirilən müşavirədə geniş müzakirə edildi. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yığılıb qalmış problemləri dərindən və hərtərəfli öyrənmək tapşırıldı.

Azərbaycan KP MK qarşısında duran vəzifələr isə 1988-ci il martın 13-də Azərbaycan KP MK Bürosunun iclasında müzakirə edildi. Geniş bir qərar qəbul olundu. Qərar Sov.İKP MK-nın 9 mart tarixli müşavirəsinin nəticələri bəyənilir, erməni və Azərbaycan xalqları arasında dostluğu möhkəmləndirmək xəttinə dönmədən əməl etmək yerli partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarından tələb edilirdi.

Azərbaycan tərəfinin vəziyyəti normallaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, Ermənistan kobud müdaxilələrini davam etdirirdi. Yerevanda çap edilən məqalələrin bəzilərində müəlliflər bu və ya başqa şəkildə Azərbaycan SSR-in bəzi rayonlarının Ermənistana məxsus əzəli torpaqlar olduğunu əsaslandırmağa cəhd edir, erməni əhalisinin müəyyən hissəsində "tarixi ədalətin bərpası" zəruriliyi fikrini formalaşdırırdılar.

Yaranmış vəziyyət Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun 1988-ci il martın 21-də keçirilən iclasında müzakirə edildi. İclasda müttəfiq respublikaların rəyasət heyətlərinin iclaslarının keçirilməsi və müvafiq müraciət etmələri təklif olundu. Ermənistana və Azərbaycana ilk olaraq Rusiya müraciət etməli idi.

Bir müddət sonra Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Litva, Moldova, Latviya, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Estoniya SSR Ali Soveti Rəyasət heyətləri münafiqəni dayandırmaq barədə Azərbaycana və Ermənistana müraciət etdilər.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti martın 23-də Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də vəziyyətə dair müttəfiq respublikaların müraciəti barədə tədbirlər haqqında qərar qəbul etdi. Qərarla mürəkkəb milli-ərazi məsələlərinin dövlət hakimiyyət orqanlarına təzyiq yolu ilə həlli cəhdləri pislənirdi. Lakin bu müraciətin nəticəsi olmadı.

Azərbaycan hakimiyyəti Ermənistanın müdaxiləsinin qarşısını ala, respublikanın hüquqlarını qoruya və böhrandan çıxara bilmədi. Yaranmış ağır vəziyyət Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyinə gətirdi. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Kamran Bağırov 1988-ci il mayın 21-də vəzifəsindən azad edildi. Mərkəz tərəfindən həmin vəzifəyə uzun illər boyu Azərbaycandan kənarında yaşamış, milli ruha yad olan Əbdürrəhman Vəzirov, Ermənistanda isə Karen Dəmirçiyanın əvəzinə Suren Arutunyan hakimiyyətə gətirildi. Hakimiyyət dəyişikliyi vəziyyəti nəinki düzəltmədi, əksinə, xeyli ağırlaşdırdı. Böhran daha da dərinləşdi. İdarəçilik qabiliyyəti olmayan Əbdürrəhman Vəzirov problemi həll etməyi bacarmadığından diqqəti yayındırmağa başladı. Bu isə Azərbaycanın daxilində gərginliyi daha da artırdı. Xalq ilə hakimiyyət arasında uçurum, hakimiyyət daxilində ziddiyyətlər daha da dərinləşdi.

Hakimiyyət dəyişikliyi Ermənistandan azərbaycanlıların qovulmalarını dayandırmadı. Qovulmanın motivləri aşağıdakılar idi: azərbaycanlı əhali ətrafında yaradılmış qeyri-sağlam mənəvi-psixoloji mühit; "Ermənistandan rədd olun" şüarı; silahla hədələnmələri və həyatları üçün təhlükənin olması; ticarət obyektlərində azərbaycanlılara xidmət göstərilməməsi və təhqir olunmaları; Ermənistanın partiya və sovet orqanlarının azərbaycanlıların şikayətlərinə baxmaması.

Sovet rəhbərliyinin müraciətlərinə baxmayaraq, ermənilər iyunun 13-də Yerevanda böyük mitinq keçirdilər. Bundan bir neçə gün sonra, iyunun 15-də keçirilən Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV Sovetinin yuxarıda göstərilən müraciətinə baxaraq DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə girməsinə razılıq verdi. Həmçinin DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsi barədə müsbət qərar qəbul etmək haqqında Bakıya və Moskvaya müraciət etdi. Cavab olaraq Azərbaycan SSR Ali Soveti və onun Rəyasət Heyəti 1988-ci il iyunun 13 və 17-də qəbul etdiyi qərarlarda SSRİ konstitusiyasının 78-ci və Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 70-ci maddələrini əsas gətirərək DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən alınaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinin qəbul edilməz və qeyri-mümkün olduğunu bildirdi. Bundan sonra müttəfiq respublikalar arasında sərhəd dəyişikliyinə mümkünliyünü müzakirə etmək üçün ciddi bir əsas olmadığını və SSRİ Konstitusiyasının müddəalarını, Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in qüvvədə olan əsas qanunlarını nəzərə alaraq məsələnin artıq bağlandığını hesab etmək olardı. Lakin belə olmadı. Ermənistan Azərbaycanın daxili işlərinə kobud müdaxilələrini daha da genişləndirərək xaricdəki erməni diasporunu da bu işə cəlb etdi. İyunun 16-da 100 minə yaxın erməni SSRİ-nin Parisdəki səfirliyi önündə mitinq keçirərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etdi.

Bu zaman Ermənistandan qovulan azərbaycanlılar kortəbii mitinqlər keçirərək DQMV-də qayda-qanun yaradılmasını, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların təhlükəsizliyinin təmin olunmasını, həyat və əmək fəaliyyətləri üçün normal şərait yaradılmasını tələb edirdilər. Azərbaycan hakimiyyəti bu haqlı tələbləri yerinə yetirə bilmirdi. Moskvada isə zəif, xalqdan ayrı düşmüş respublika rəhbərliyini dinləmək istəmirdilər. Ermənistandan azərbaycanlıların vəhşicəsinə qovulmalarına cavab olaraq qaçqınlar da Azərbaycandakı ermənilərin işdən çıxarılmasını tələb edirdilər. Bu zaman Ermənistandan qovulan azərbaycanlıların sayı 16 min nəfəri ötüb keçmişdi. Bir müddət sonra onların sayı 18 min 500 nəfər oldu.

İyul ayının əvvəllərindən etibarən Yerevanda və Ermənistanın digər şəhərlərində kütləvi mitinqlər keçirildi. Həmin mitinqlərlə təxminən eyni vaxtda, 1988-ci il iyulun 12-də DQMV Xalq Deputatları Soveti bölgənin Azərbaycan SSR-dən birtərəfli qaydada ayrılmasına dair qərar qəbul etdi. Buna cavab olaraq iyulun 13-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti SSRİ və Azərbaycan SSR konstitusiyalarına, eləcə də Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında qanununa əsaslanaraq DQMV Xalq Deputatları Sovetinin vilayətin Azərbaycan SSR-dən birtərəfli qaydada

ayrılmasına dair DQMV Xalq Deputatları Sovetinin 12 iyul tarixli qərarının qanunsuz olduğuna və heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığına dair qərar qəbul etdi.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1988-ci il iyulun 18-də Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Ali sovetlərinin Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ üzrə qərarları barədə qərar qəbul etdi. Qərarla Ermənistan ilə Azərbaycan arasında konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilmiş milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi bildirilərək göstərilirdi ki, SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinə əsasən müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Müttəfiq respublikalar arasında sərhədlər müvafiq respublikaların qarşılıqlı razılığı və SSRİ-nin ali orqanlarının təsdiqi nəticəsində mümkün ola bilərdi. Bu müddəa Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR konstitusiyalarında da əksini tapmışdı.

Beləliklə, Ermənistan SSR-in Dağlıq Qarabağ bölgəsini Azərbaycan SSR-dən qopararaq tərkibinə qatmaq məqsədilə başladığı açıq müdaxilə SSRİ Konstitusiyasının kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunduğundan hüquqi nəticə doğurmadı. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti bu iddiaları rədd etdi.

Buna baxmayaraq, DQMV-də müəssisələr işləmirdi. Az sonra vilayətdə milli zəmində toqquşmalar baş verdi. Qanlı toqquşmaların qarşısını almaq üçün 1988-ci il iyulun 28-də Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda fəvqəladə vəziyyət elan edildi.

Ermənistanda isə qovulan azərbaycanlıların sayı daha da artmışdı. Azərbaycan hakimiyyəti Ermənistandakı azərbaycanlıların hüquqlarını qorumaq iqtidarında deyildi. Respublika böyük fəlakətlə üz-üzə qalmışdı. 1988-ci il avqustun 1-nə olan məlumata görə, Ermənistandan qovulan qaçqınlar Azərbaycanın 45 şəhər və rayonuna toplanmışdı. 1988-ci ilin oktyabrın əvvəllərinə olan məlumata görə, Ermənistandan Azərbaycana 28 min 225 nəfər və ya 6 min 516 ailə qovulmuşdu. Azərbaycanlılar DQMV-dən də zorla qovulurdular. Xankəndidən, Əsgəran, Martuni və Hadrut rayonlarından Şuşa, Ağdam və digər rayonlara 3 min 69 nəfər və ya 569 azərbaycanlı məcburi köçkün ailəsi gəlmişdi. Azərbaycan hakimiyyəti onların hüquqlarını qorumaqda gücsüz idi. Mərkəzi hökumət isə azərbaycanlıları qaçqına çevirən, üstəlik, respublikamıza qarşı əsassız iddialar irəli sürən Ermənistanı cəzalandırmırdı.

1988-ci ilin sonları üçün Ermənistandan qovularaq qaçqına çevrilən azərbaycanlıların sayı 110 min nəfərə çatmışdı. Onların Dağlıq Qarabağ regionunda yerləşdirilməsinə icazə verilmədi. Ermənistanda ev-əşiklərini itirmiş, vilayətə yerləşmiş azərbaycanlı qaçqınlar mərkəzi və Azərbaycan hakimiyyəti tərəfindən zorla oradan çıxarıldılar.

1988-ci il dekabrın 7-də Ermənistanda 25 min adamın ölümünə və 500 min adamın evsiz-əşiksiz qalmasına səbəb olan zəlzələ baş verdi. Əsassız ərazi iddiaları irəli sürməsinə və tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları zorla qovaraq qaçqına çevirməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda Ermənistan üçün humanitar yardım toplandı. Qərribə idi. Humanitar yardım toplayanlar arasında Ermənistanda tarixi torpaqlarından qovulan, ev-əşiklərini itirən azərbaycanlılar da var idi. Azərbaycan dekabrın 12-də Ermənistana humanitar yardım ilə dolu İL-76 təyyarəsində 77 xilasedici göndərdi. Lakin təyyarə Ermənistan səmasında vuruldu. Bir nəfərdən başqa təyyarədəki bütün insanlar həlak oldular.

Zəlzələnin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün çalışan xarici ölkə xilasedicilərinin rastlaşdığı fakt təyyarə qəzasından daha dəhşətli idi. Onlar ermənilər tərəfindən diri-diri doldurularaq qaynaqlanmış qaz borularından 30 nəfərədək azərbaycanlı uşağın meyitini tapdılar. Bu, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik və nifrət hissələrinin həddinin olmadığını göstərirdi. Təbii fəlakət Ermənistanın işinə yaradı. Zəlzələdən ziyan çəkən əhaliyə yardım adı altında Ermənistana xarici ölkələrdəki erməni diasporu çoxlu silah və sursat göndərdi.

Sovet rəhbərliyi bu zaman Azərbaycanın hüquqlarını kobudcasına pozan daha bir addım atdı. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də Azərbaycan konstitusiyasına zidd olaraq 10025¹-li qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi İdarə Komitəsi yaratdı. Komitənin tərkibinə 8 nəfər daxil edildi. Onların 5 nəfəri Sov.İKP MK, mərkəzi nazirlik və idarələrin nümayəndələri idilər. Komitənin tərkibində SSRİ DTK-nın iki əməkdaşı çalışırdı. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun 13 yanvar tarixli P146/41¹-li qərarı ilə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Xüsusi İdarə Komitəsi yaradılmasına dair qərar qəbul olundu. Komitənin sədri Arkadiy Volski təyin edildi.

Komitənin yaradılması regionun Azərbaycanın nəzarətindən çıxmasında əsas rol oynadı. Ermənilər Azərbaycanın dəmiryolları və avtomobil yollarına qarşı təxribatlar törətməyə, Dağlıq Qarabağ regionunda kütləvi talanlar etməyə, təbii sərvətləri dağıtmağa və meşələri qırmağa başladılar.

Bunlara cavab olaraq avqustun 12-də Bakıda kütləvi mitinqlər başladı. Əhali Ermənistanın Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmasının və təcavüzünün dayandırılmasını tələb edirdi.

"Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələrinin konqresi" 1989-cu il avqustun 16-da keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyətini tanımaqdan imtina etdiyini bildirdi. "Konqres" eyni zamanda DQMV-ni Azərbaycan SSR

Konstitusiyasının və respublikanın digər qanunlarının işləmədiyi "müstəqil ittifaq ərazisi" elan etdi, DQMV-də müstəsna xalq hakimiyyətini bəyan edən "milli şura" yaratdı. Bütün bunlar Xüsusi İdarə Komitəsinin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə baş verdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti isə avqustun 26-da "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələrinin konqresi"nin qərarını qanunsuz elan etdi.

Bunun ardınca Azərbaycan SSR Ali Soveti 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında Azərbaycan SSR-in Konstitusiya qanununu qəbul etdi. Qanunun 5-ci maddəsində yazılırdı: "Azərbaycan SSR-in suverenliyi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti də daxil olmaqla respublikanın bütün ərazisinə şamil edilir" və "Azərbaycan SSR-in digər müttəfiq respublikalarla sərhədləri yalnız müvafiq respublikaların qarşılıqlı sazişi üzrə dəyişdirilə bilər".

Azərbaycan tərəfi Xüsusi İdarə Komitəsinin fəaliyyətinə narazılığını bildirdi. Geri çəkilən sovet rəhbərliyi noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsinə ləğv etdi. Onun əvəzində SSRİ Ali Soveti Xüsusi Komissiyasının nəzarəti altında Dağlıq Qarabağ üzrə Azərbaycan SSR-in Təşkilat Komitəsinə yaratdı. Ermənistan rəhbərliyi SSRİ Ali Sovetinin bu qərarını qəbul etmədi. Ermənistanda erməni milli hərəkatı quruldu. Onun rəhbərliyinə şərqsünas alim Levon Ter-Petrosyan gətirildi. Hərəkatın əsas məqsədi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunu Ermənistana birləşdirmək idi. Ermənistan SSR Ali Soveti 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağ birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. Xankəndidə Ermənistan SSR bayrağı qaldırıldı. Heç şübhəsiz, Ermənistan parlamentinin bir müttəfiq respublikanın ərazisinin müəyyən hissəsinin digərinin xeyrinə birtərəfli qaydada ələ keçirilməsini qanuniləşdirməyə və digər dövlətin ərazisində Konstitusiyaya zidd qurumun yaradılmasına yönəldilmiş bu və bir çox digər qərarları beynəlxalq hüquqa zidd idi. Buna görə Azərbaycan tərəfi dekabrın 2-də həmin qərarın hüquqi əsası olmadığını bəyan etdi.

Azərbaycanlıların bir qismi etiraz əlaməti olaraq dekabr ayında İran ilə sərhəd məftillərini sökdü. Bu, Azərbaycan xalqı tərəfindən tarixi istəyinin yerinə yetirilməsində bir addım idisə, sovet hakimiyyəti tərəfindən xarici ölkələrdə respublikada baş verən hadisələrin "islam fundamentalizmi" kimi təbliğ edilməsinə gətirib çıxardı.

Bu hadisələrə paralel olaraq Ermənistandan azərbaycanlıların vəhşicəsinə qovulması davam edirdi. Kütləvi qovulma ölüm və zorakılıq halları ilə müşayiət olunurdu. Azərbaycan SSR Prokurorluğunun məlumatına əsasən 1988-1989-cu illərdə münaqişə zəminində 216 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü. Öldürülənlərin əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və yaşlı adamlar idi. Kütləvi zorakılıq və talanlar dövründə erməni hərbişdirilmiş qruplaşmaları xüsusi qəddarlığı ilə seçilirdilər. Münaqişənin gedişində azərbaycanlılar yaşadıkları 172 kənddən qovuldular. Bütövlükdə münaqişənin gedişində Ermənistan ərazisindən 185 min 519 nəfər və ya 40897 azərbaycanlı ailə qovuldu. Onların hamısı əmlaksız və evsiz-eşiksiz qaldılar. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus bütün tarixi yer adları dəyişdirilərək erməniləşdirildi. Sonralar, 1991-ci il aprelin 9-da Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qəbul etdiyi qərarla azərbaycanlılara məxsus 94 kəndin də adı dəyişdirildi. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus tarix və mədəniyyət abidələri, məzarlar və məscidlər tamamilə dağıdıldı, yerlə yeksan edildi.

Vilayətdə də azərbaycanlılara qarşı zorakılıq dayanmırdı. Ermənistan SSR Ali Soveti Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləni davam etdirərək yanvarın 9-da Dağlıq Qarabağ 1990-cı il iqtisadi planına daxil etdi. Bu isə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münasibətləri daha da pisləşdirdi.

Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət kəskinləşdi. 1990-cı il yanvarın 10-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Dağlıq Qarabağ barəsində Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1989-cu il dekabrın 1-də və 1990-cı il yanvarın 9-da qəbul etdiyi qərarların SSRİ Konstitusiyasına uyğun olmaması haqqında" qərar qəbul etdi. Qərarda Azərbaycan SSR-in razılığı olmadan Ermənistan SSR ilə Dağlıq Qarabağın yenidən birləşdirilməsinin qanunsuz olduğu bildirilirdi. Buna cavab olaraq Ermənistan SSR Ali Soveti respublikasında yalnız Ermənistan qanunlarının qüvvədə olduğunu bildirdi.

Mərkəzi hökumətin azərbaycanlıların etirazlarına məhəl qoymaması və hüquqlarını qorumaması nəticəsində Azərbaycanda vəziyyət daha da pisləşdi. Uğursuzluqlar daxili siyasi sabitsizliyə və böhrana gətirib çıxardı. Bakıda mitinqlər ara vermirdi. Əhali Ermənistanın müdaxiləsini dayandırmağı, Dağlıq Qarabağ regionunda vəziyyəti normallaşdırmağı, Ermənistandan qovulan adamların problemlərinin həllini tələb edirdi. Xalqdan ayrı düşmüş Azərbaycan hakimiyyəti isə bunları yerinə yetirməyə qadir deyildi. Hakimiyyət orqanları fəaliyyətsiz hala düşmüşdülər. Respublikanın paytaxtında vəziyyət nəzarətdən çıxırdı. Azərbaycanın bölgələrində də vəziyyət gərginləşmişdi. Bir neçə rayonda Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları hakimiyyət orqanlarını ələ keçirdilər. Yanvarın 11-12-də Lənkəranda mitinqçilər Azərbaycan KP şəhər partiya komitəsinin və yerli radiostansiyanın binalarını tutdular. Bir neçə rayonda

da bu hal təkrar olundu. Qoşun hissələrinin şəhərə girməsinə haqq qazandırmaq üçün sovet xüsusi xidmət orqanları yanvarın 13-də Bakıda yaşayan bəzi ermənilərə qarşı zorakılıq hərəkətlərini təşkil etdi. Yanvarın 17-dən etibarən Azərbaycana əlavə sovet hərbi hissələri gətirilməyə başlandı. Azərbaycana yeridilən sovet əsgərlərinin sayı yanvarın 19-da 24 minə çatmışdı. Azərbaycan xalqı sovet qoşun hissələrinin qarşısında küçələrdə əliyalın qalmışdı.

Bəşəriyyətə və humanizmə qarşı dəhşətli cinayət

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Azərbaycan televiziyaşının enerji bloku partladıldı. Əhali baş verən hadisələr barədə heç bir informasiya ala bilmədi. M.Qorbaçov Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi barədə dekret imzaladı. Elə həmin gecə M.Qorbaçov başda olmaqla sovet rəhbərliyi əsasən Rostov, Krasnodar və Stavropoldan gətirilmiş ehtiyat əsgər və zabitlərdən komplektləşdirilmiş ordu hissələrinə etirazları yatırmaq üçün Bakıda dinc əhaliyə qarşı silah işlətmək əmrini verdi. Ordunun Bakıda və Azərbaycanın digər ərazilərində görünməmiş vəhşiliyi nəticəsində dəhşətli qətlə baş verdi. 130 dinc azərbaycanlı öldürüldü, 700 nəfər yaralandı, 12 nəfər itkin düşdü. 20 Yanvar hadisəsi nəticəsində Əbdürrəhman Vəzirov respublikadan qaçdı. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin liderləri də qaçıb gizləndilər.

Həmin vaxtlarda sərt nəzarət altında olan böyük dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyev ailə üzvləri ilə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək bəyanat verdi, sovet rəhbərliyinin hərəkətlərini ittiham etdi, baş verən hadisəni hüquqa zidd, demokratiyaya yad, humanizm prinsiplərinin əleyhinə olduğunu bildirdi.

20 Yanvar hadisəsi sovet hakimiyyətinin vətəndaşlarına qarşı törətdiyi ağır cinayət idi. Bu hadisənin mahiyyətini təhlil edən akademik Ramiz Mehdiyev yazır: "Totalitar kommunist rejimin XX əsrdə həyata keçirdiyi ən qanlı terror aktlarından biri olan bu təcavüz Azərbaycan xalqına qarşı, bəşəriyyətə və humanizmə qarşı dəhşətli cinayətdir".

SSRİ-nin əsaslarını dağıdan hadisə

20 Yanvar hadisəsi SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyan amillərdən biri oldu. Bu, SSRİ siyasi sisteminin böhranını və M.Qorbaçovun yenidənqurma, aşkarlıq və demokratikləşdirmə siyasətinin iflasını göstərdi. Azərbaycan xalqı ilə hakimiyyət arasında uçurum daha da dərinləşdi. Həlak olanların xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq Azərbaycanda fabrik və zavodlar 40 gün işləmədi. Bu işə vahid bir zəncir kimi bir-birinə bağlanmış sovet iqtisadiyyatının dağılmasına ciddi təsir etdi. Ölkənin iqtisadi əsasları sarsıldı.

Xalqın orduya, xüsusi xidmət orqanlarına, bütövlükdə mərkəzi hakimiyyətə olan inamı tamamilə sarsıldı. Kommunistlər partiya biletlərindən imtina etməklə SSRİ-nin ideoloji əsasını sarsıtdılar.

20 Yanvar hadisəsi Azərbaycan xalqının həyatında dönüş mərhələsi oldu. Xalq bundan sonra mərkəzlə yolunun bir olmayacağını, keçmişə qayıdışın mümkünsüzlüyünü dərk etdi və yerli hakimiyyətə də etimad bəsləmədi. Müstəqillik və milli azadlıq mərhələsi başladı. Azərbaycan xalqı nicat yolunu yalnız müstəqillikdə gördü.

Sovet atributlarından imtina edilir

Belə bir şəraitdə 1990-cı il noyabrın 17-də Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyasının qərarı ilə Naxçıvan MSSR adından "Sovet Sosialist" sözləri çıxarılaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı rəsmi olaraq qəbul edildi. Sessiya Azərbaycan SSR Ali Sovetinə müraciət edərək sovet sosialist ifadələrindən imtina etməyi, üçrəngli bayrağı dövlət bayrağı olaraq qəbul etməyi təklif etdi. Naxçıvanda sovet sistemindən imtina olunması geniş əks-səda doğurdu. Naxçıvan müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin onurğa sütunu oldu.

1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası adı rəsmi olaraq qəbul edildi. Martın 17-də ölkədə SSRİ-nin saxlanılıb-saxlanılmaması barədə referendum keçirildi. SSRİ-nin saxlanılmasının tərəfdarları üstünlük qazandılar. Azərbaycanda isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında referendum boykot edildi.

Dünyada və ölkədə baş verən obyektiv proseslərin təsiri altında SSRİ-nin dağılması sürətləndi. 1991-ci il avqustun 19-da M.Qorbaçovun devrilməsi məqsədi ilə edilən çevriliş cəhdi iflasa uğradıqdan sonra ölkənin dağılması sürətləndi. Azərbaycan 1991-ci il avqustun 30-da dövlət müstəqilliyinin bərpası

haqqında bəyannamə qəbul etdi. Bir müddət sonra hələ SSRİ mövcud olduğu bir şəraitdə -oktyabrın 18-də isə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya aktı qəbul olundu.

Musa Qasımlı,
Milli Məclisin deputatı,
professor